

Султаналиева Назира Ишенбековна, Шекерова Элизат Нурдиновна
БОЗ ҮЙДҮН ИЧКИ ЖАСАЛГАЛАРЫНДАГЫ КОЛ ӨНӨРЧҮЛҮК БУЮМДАРЫНЫН
БЕРИЛИШИ

Султаналиева Назира Ишенбековна, Шекерова Элизат Нурдиновна
ПРЕДМЕТЫ ДЕКОРОТИВНОГО-ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА ВНУТРЕННЕМ
УБРАНСТВО ЮРТЫ

Sultanalieva Nazira Ishenbekovna, Shekerova Elizat Nurdinovna
THE SUBJECT IS DECORATIVE AND APPLIED ART AND INTERIOR DECORATION

УДК. 746:677.533.1(575.2)(04)

Аннотация. Макала кыргыз элинин салттуу турак жайы болгон боз үйдүн ички жасалгаларына арналган. Боз үйдү жасоодо, тигүүдө, чечүүдө, жүктөөдө, сактоодо кол өнөрчүлүктүн баардык түрү пайдаланылат да, тери, жүн, сайма, таар, жыгач, тааш буюмдары боз үйдүн ички колдонмо – жасалгалары гана болбостон кыргыз аялдарынын чыныгы чеберчилигинен, кооздук жөнүндө, кыял чапкыттарынын кенендигинен кабар берет. Макалада терме менен согулган боз үйдүн жасалгаларына кенен токтолдук. Алсак, боз үйдүн терме боо чууларынын негизгиси жана нарктуучу-тегирич, кылдырооч, үзүк боо, тизгич, кереге чалгыч, жел боо. Боз үйдүн терме боо чуулары бир жүздүү жана эки жүздүү болуп согулат. Мындан тышкары боолор терме ыкмасы менен гана эмес өрмөкчүлүктөгү кажары жана беш кеште ыкмалары менен да согулат.

Негизги сөздөр. материалдык маданият, боз үйдүн ички жасалгалары, чий согуу, өрмөкчүлүк, терме, кол өнөрчүлүк, оюу.

Аннотация. В статье рассматривается внутренняя отделка традиционного жилища кыргызов юрты. При изготовлении, сборке, разборке, погрузке и хранении юрты используются всевозможные ремесло - изделия из кожи, шерсти, дерева и камня, вышивки, плетения являются не только внутренним украшением юрты, но и признаком истинного мастерства, красоты и широты воображения кыргызских женщин. В статье мы подробно остановились на украшениях юрты из безворсового ткачества. Например, основные и самые ценные из узорных лент юрты — это тегирич, кылдырооч, үзүк боо, тизгич, кереге чалгыч, жел боо. Узорные ленты юрты ткались одноликим и двуликим. Кроме того, ленты ткались не только методом терме, но и методами кажари и беш кеште

Ключевые слова. материальная культура, внутреннее убранство юрты, плетение чия, ткачество, терме, ремесло, орнамент.

Abstract. The article examines the interior decoration of the traditional Kyrgyz dwelling, the yurt. All kinds of crafts are used in the manufacture, assembly, disassembly, loading and storage of the yurt - products made of leather, wool, wood and stone, embroidery, weaving are not only the interior decoration of the yurt, but also a sign of true craftsmanship, beauty and the breadth of imagination of Kyrgyz women. In the article, we dwelled in detail on the decorations of the yurt made of lint-free weaving. For example, the main and most valuable of the patterned ribbons of the yurt are tegirich, kyldyrooch, uzuk boo, tizgich, kerege chalgych, zhel boo. The patterned ribbons of the yurt were woven by one-faced and two-faced people. In addition, ribbons were woven not only by the terme method, but also by the kazhari and besh keshte methods.

Key words. material culture, yurt interior decoration, chiya weaving, weaving, terme, craft, ornament.

Кыргыз элинин салттуу кол өнөрчүлүгү көп түрлүүлүгү менен да, анын күндөлүк турмуш менен да тыгыз байланыштуу болгондугу менен өзгөчө.

Кыргыздын боз үйү анын улуттук оюм-чийимдеринин эң кооз үлгүлөрүн өзүнө камтыйт. Боз үй кыргыздын турак жайы гана болбостон, алардын улуттук мүлкү. Ал укмуштай көркөмдүккө, математикалык так эсепке жана физикалык тең салмакка ээ. Жалаң мал чарбачылыгын аркалаган эл каалаган жерге: мейли тоодо, мейли түздө жашоого бирдей онтойлуу шарт түзгөн үйдү жаратып алуусуна жашоо-тиричилиги өзү мүмкүнчүлүк берген.

Белгилүү изилдөөчү Н.Д. Зеланд убагында боо-чуусуз боз үй жөн гана кийиздердин үйүндүсүнө айланган көрүнүшкө ээ болмоктой эле, кыргыздардын тиричилиги да аялдардын ишмердигинин натыйжасында гана кармалып турат деп кыргыз аялдарынын ордун адилеттүү

ачып бере алган [4.28]. Чынында эле боз үйдү жасоодо, тигүүдө, чечүүдө, жүктөөдө, сактоодо кол өнөрчүлүктүн баардык түрү пайдаланылат да, тери, жүн, сайма, таар, жыгач, таш буюмдары боз үйдүн ички колдонмо-жасалгалары менен бирдикте кармалат. Ошондуктан узчулук: оймочулук, саймачылык, өрмөкчүлүк, килемчилик, түймөчүлүк, бычмачылык, зергерчилик, жыгаччылык, кайышчылык, боз үйдөн көрүнүп, элдик буюм катары таанылып-элге жетип турат. Төргө төшөлгөн ала кийиз, шырдак, таар, тушка тартылган туш кийиз, килем, керегелеринин сыртына каланган кооз канат чий, чыгдан, ууктарга байланган жабык баш, тизгич жана башка ушул өңдүү ажайып кооздукка оролгон буюмдар табияттын кызыл-тазыл түстөрүнө жуурулушкан кыргыз оюусунун эң мыкты үлгүлөрүнө бай. Ал гана турсун боз үйдүн кош каалгасы, уук-керегеси, түндүгү, үзүк-туурдугу, түндүк жабуусу, жана эшик жабуусу көргөндүн көз жоосун алып, уста менен уздардын чеберчилигинен кабар берет.

Ошондой эле өрмөк менен согулган буюмдарды көзгө элестеткенде, албетте, биринчи кыргызды кыргыз кылып тааныткан дагы бир материалдык байлык болуп эсептелинен боз үйдүн терме жасалгалары элестейт. Боз үйдүн көркүн ачкан бул терме жасалгалар талыкпас эмгектин натыйжасында пайда болгон. XIX кылымдын аягында – XX кылымдын башында ар бир кыргыз аялы өрмөк менен боз үйдүн терме жасалгаларын сокконду билишкен.

Тегиричке, шалчага, кереге таңууга согулган терме үлгүлөрү кылдырооч үчүн да жарай берген. Кылдыроочко да түймөчүлөр (чачыкчалар) жипти бышык чыйратып, түрдүү ачык түстөргө боеп алышкан. Түймөчү чачык үчүн жипти тегиз ичкерээк ийрип, чыйратып, челдеп, анан чебердеп түйүшкөн. Мисалы, мунун четине «чагырмак» көчөтүн түшүргүлөрү келсе, ага кара-актан жети кош жип эриш болуп, андан кийинки көчөткө тогуз көк – кызыл жип керектелген да [10.26] андан кийин уз «тай туяк» көчөтүн түшүргөн.

Кылдыроочтун кажары таардан жасалышы, албетте кол өнөрчүлүктүн мыкты үлгүлөрүнөн болот. Мунун четине ак-карадан «кырк шак» көчөтү түшөт. Андан кийин сары өңдө «төрт илик» кара жердикке «ичирилип» берилет. Андан «тумарча» көчөтүн түшүрүп, кайра төрт илик сыяктуу бачайы көчөттөр кызыл түстө көктүн арасында көрүнөт.

ТЕГИРИЧ – Тегерете карадым, тегиргичи кооз экен. (элдик ыр) демекчи - боз үйдүн терме менен согулуп даярдалган негизги жасалгасы. Ал жабык баштын алдына тартылат. Боз үйдүн терме аркылуу ишке ашырылуучу боо – чууларынын ичинен эни жазылыгы боюнча да тегирич биринчи орунда турат. (сүрөттү караңыз № 1). Айрым кыргыз аялдары тегиричке оюу түшүрөөрдө ортосунан бир кызыл жипти терүүдөн башташкан. Анан жуп жети жипти таштап, кайра эки жип алып, дагы жети жип түшүп, кайра эки жипти теришкен. Ушинтип, мында жалаң түгөйлүү кызыл жиптер гана үстүнө чыгып, бул симметрия сызыгынын (төптөө) сол тарабында кандай терилсе, симметрия сызыгынын оң жагына да дал ошондой кайталанат. Эми жиптин көгү эриштин эркеги болуп үстүнө чыгат. Ошондо мурунку жети жиптер төртөө, мурунку беш жиптин үчөө гана терилет да, жогорудагыдай симметрия сызыгы пайда болгон. Бир караганда жалаң кызыл түс менен гана согулгандай көрүнгөн. (сүрөттү караңыз № 2). Тегиргич-өрмөкчүлүк аркылуу бүткөн боз үйдүн кооз жасалгаларынын бири. Мунун эни болжолдо 20-22, 28-32 см дей жасалат. Ал ууктардын билегинин үстүнөн тегерете айландыра тартылат да, «төкмө чачысы», «топ чачысы», «кылыч байлоо чачысы» керегенин башына тиер-тийбес болуп төгүлүп турган.

Ошол мезгилде, манаптар, байлар, колунда барлар эң мыкты өрмөкчүлөргө атайын тапшырма берип тегиричти эки жүздүү терме ыкмасы менен да соктурушкан. Эмгек акысына тегирич үчүн дайыма бодо мал берилген. Ал эми калган убакта бир жүздүү ыкмасы менен эле согот. Дегеле, кол өнөрчүлүк, анын ичинде, таар сокмокчулукту жогоруда көрсөтүлгөндөй ар бир аял, уз соккон да өзүнгө топ болуп бөлүнүп чыккан эмес. Же болбосо атайын топ даяр, согулган, өрмөкчүлүктөн чыккан товарды алып чыгып саткан, андан түшкөн пайдага жашаган элдердин кандайдыр бир катмары да пайда болгон эмес. Мыкты чебер, уздарга элдин кээ бир колунда бар адамдарыдан тапшырма түшкөн жана аны бүтүрүп бергендиги үчүн, мал түрүндө сыйлык алган.

Тегиричке мүнөздүү оюуларга «табак», «ийрек», «жарым кыял» оюулары кирет [9. 41]. Кээ бир уздар үзүк боо, тизгич, жел боо, кереге таңгыч сыяктуу боо – чууларга түшүрүлүүчү оюмдарды тегиричке да түшүрүшкөн.

Тегиргич кажары термеден да жасалып, түштүктө, Талас өрөөнүндө гана таралган. Ал энсиз болгон. Мисалы, «кыйдым көчөтү» түшкөн болсо, анын кара кызылдан «суусу» берилет. Кызылдан «кыйдым көчөтү» түшсө, карадан «беш иликче» ак-карадан «суу» болсо, ал буюм ого бетер жарашкан. Же сары-карадан «төө көз», кара-актан «суу», кызыл-карадан он беш

жиптен эки жүздүү өрмөктүн көчөтүн беришкен. Кайра «чычкан изин» түшүрүп, анан «тор чачыкталса», кажары терме өз өңүнө чыгат. Уздар көбүнчө жиптерди натуралдык боектор менен гана боегондугу менен айырмаланып жана өзгөчөлөнүп турган. Мисалы, бозунач деген чөптөн кошумча ачык, сары түстү алса [10. 67-б.], жаңгактын жалбырагынан жашыл өңдү, кызылчанын жалбырактарын кызыл өңдөрдү кайнатып алышкан.

XIX кылымдын аягында – XX кылымдын башында бай адамдар, колу жеткен кишилер, Кашгар жана Фергана менен байланышта болгон үй-бүлөөлөр тегирич, терме боолорду түрдүү түстөгү жибектен согуп тактырган. Ал гана эмес чийлерди да жибектер менен чырмааткан. Чыгдандын баштарында саймалар койдуруп, кундуз кыйыткан чачылар тагылган [5]. Кытайлык кыргыздарынын, тактап айтканда Кызыл Суунун Ак Чий өрөөндөрү Ак Суудагы өрмөкчүлөрдүн боз үйлөрүндөгү тегирич да согулушу, түсү, түшүрүлгөн оюулары боюнча Тенир тоолук кыргыздардыкына окшош [1.346]. Ошондой эле аялдар жагын, идиш аяктарды жаап тосуп турган чийден жасалгон тосмо «ашкананын» да эки чекеси, үстү менен асты тегиричтей кылып согулуп, чийге иштелип коюлган. Кээ бирде мындай ашканалардын термелерине чачык да тагып кооздоп коюшкан. Мына ушундай эле, тегирич менен ашкананын кооздолушун Кетмен-Төбөлүк кыргыздардын да боз үйүнүн жасалгаларында кездешет [2.7].

Е.И. Махова түндүк Кыргыздардын тегиричи негизинен бир типте кызыл, көк өңдөрдү пайдалануу менен негизине «мүйүз», «табак оюу», «жолборс тырмак», «илбирс тырмак» оюулары түшүрүлүп, суусуна «чагырмак» түшүрүлөт деп белгилеген [7].

Кийинки мезгилдеги байкалаарлык өзгөрүүлөргө тегиричтин ак, кара, күрөң башкача айтканда боелбогон, натуралдык өңдөрдөгү жүндөрдөн ийрилген жиптерден гана согула баштаганын кошсок болот.

КЕРЕГЕ ТАҢГЫЧ – Жайылган керегенин белинен курчала турган боз үйдүн боосу. Кереге жайып эки керегенин кошулуучу жерин капшырып, анын жазылыгы эки эли келген кереге таңгыч менен башынан аягына чейин каршы-терши кылып капшырган жерин байлайт. Ал көбүнчө өрмөк согуучулук жана килем токуучулук ыкмасы аркылуу пайда болот. (сүрөттү караңыз № 3) Буюмдун эни 70 см ге чейин жетет. Түштүк Кыргызстандын айрым аймактарында чеберлер мына ушундай энде өрмөк жана килем дүкөнү куруп, кереге таңгыч токушууда [3.63].

Негизи жалпы жонунан кереге чалгычка 17 жип күзүктөлөт. Кереге чалгычты эки жүздүү таар кылып соккон да уздар бар. Мисалы, Жумгал өрөөнүндө, кулжыгач уруулары жашаган айылдарда жана жайлоолордо кереге чалгычты да эки жүздүү кылып согуп, ага «каз таңдай» оюмун салышкан. Булар көбүнчө суусуна «тумарча» оюусун колдонушуп, мындан тышкары терме менен соккон буюмдарына «чагырмак», «ит таман», «кыял», «толук кыял» оюуларын колдоно билишкен. Алар көбүнчө көк, кызыл өңдөрдү колдонушуп, жээгине жашылдан оюу түшүрүшкөн. Бычак учуна кара-көк, сары-кызыл өңдөрдү пайдаланышат [9.25]. Кереге чалгычка көбүнчө суусуна салынуучу «чычкан изи», «тоок көз», «жылан» атуу жөнөкөй эле оюмдар салынганы учурайт [10.38]. Ысык-Көл өрөөнүндө терме менен согулган кереге чалгычтардан бир аз айырмачылыктар болгон. Мында кереге чалгычтарга оюу түшүрүлбөстөн түз «көзчө» болуп же параллель кеткен эки сызыктан эле турган [10.73]. Ал эми Жалал-Абад өрөөнүндөгү аймагында кереге таңгычты кажары жана беш-кеште ыкмалары менен согуп, боз үйгө кошумча көрк беришкен [8. 48].

ТИЗГИЧ (уук тизгич) – боз үйдүн боо-чууларынын бири. Керегеге жапырт сайылган (тигилген) ууктардын жылып кетпеси үчүн билегине текши кыркалай имере оролгон сызма, терме таар. Мунун өрмөгүнө жети гана тал жип чалынып, ууктан оң-тетири тарабы көрүнүп тургандыктан көбүнчө көркөмдүк үчүн эки жүздүү терме түрүндө согулган. Уук тизгич өрмөк түрүндө да, эшме жип түрүндө да болушу ыктымал. (сүрөттү караңыз № 4) Ал эми, жипти боеодо көбүнчө күнүрт, ачык эмес өңдөрдү пайдаланышкан. Адатта тизгичтин узундугу 30 метр, туурасы 4 см болгон [9.13]. Көбүнчө терген өрмөктүн жиптери бирдей өңдө болгон. Мисалы, эркеги бир түстө, ургаачысы бир түстө. Тизгичтин эни тайкы болгонуна карабастан, эки четине суу салынат. Суусуна адатта «чычкан изи», «тоок көз» оюулары 2ден жип менен түшүрүлгөн.

ҮЗҮК БОО - да боз үйдүн негизги боо-чууларынын бири. Үйдүн үзүгүнүн (эки үзүккө төрт боо) уукту арта айлантып, керегенин билегине байлана турган боо. Үзүк боо, кереге чалгыч, жабык баш боо-булардын эни бирдей кетет. (сүрөттү караңыз № 5) Эриш жиптери өрмөккө бирдей түшөт. Үзүк боого уздар «жолборс тырмак» көркөм көчөтүн көп колдонушкан. Мисалы Ат-Башы өрөөнүндө үзүк боого жашыл, кызыл өңдөр жогорудагы оюмду түшүрүп, аны «илбирс же жолборс тырмак» деп аташкан. Бул үчүн 13 жип күзүктөлөт.

Мындан тышкары «кош чагырмак» оюусу да бул буюмдун көркүн ачат. Кээ бир уздар өздөрүнүн ой чабыттары, кыялдары менен жаны оюуларды ойлоп таап салып келишкен. Мисалы, гүлдүн сүрөтү түшүрүлгөн, же кандайдыр бир геометриялык фигуралардн сүрөтү түшүрүлгөн [10.40]. Кыргызстандын түндүгүндө үзүк боого салынуучу кеңири таралагн оюуларга «жарты кыял», «бадал оюу», «кош чагырмак», «чыңар мүйүз», «чөмүч баш», «бото көз» сыяктуу оюулар кирет. Мисалы «кыял» оюусу үчүн 34 жип керектелсе, «бото көз» оюусу үчүн 17 жип менен согулат. Кээ бир уздар «кыял» оюусун 49 жипке чейин күзүктөп, сого алышат [10.35].

Мунун да, терме, кажары жана беш кеште кылып түшүрүү ыкмалары болот. Аны да кара таар, сызма таар кылып, жөнөкөй эле согууга мүмкүн.

САКАНАК ТАҢГЫЧ – жайылган керегелердин бири-бирине ашталган саканактарын бириктирип берүүчү сызма. Мунун өрмөкчүлүк аркылуу бүткөнүнүн эни уук тизгичтей келет. Бир жүздүү, эки жүздүү терме менен да согулат. Жөнөкөй эле сызма түрүндө болот. Эшилген жиптен саканак таңгыч кылып да жүрүшөт. Буга түшүрүлгөн көркөм көчөттөр уук тизгичке окшошот. Алар биринин кооздугун бири кайталайт. (сүрөттү караңыз №6, 7)

ЖЕЛ БОО (түндүк боо)-таар, эшме жип буюму. Ал боз үйдүн боо-чууларынын ичинен эң көрктүүсү да, эң барктуусу да. Эки жүздүү терме ыкмасы менен согулган боо түндүктүн эки жагына тагылат. (сүрөттү караңыз № 8) Үй тигүүдө, түндүк көтөрүүдө боо башы менен кошо кармалат. Жел боолорду үйү шамал учурбасын үчүн колдонулат. Эки жел боо үйдүн ички эки капшытында болуп, учтары керегенин башына байланып коюлат. Эгерде өтө катуу шамал болсо үйдүн сырткы артына казык кагып, узун жана жоон аркандын ортосунан ошол казыкка байлап коёт да аркандын эки учун үйдүн үстүңкү эки жагынан арта салып барып эшиктин эки жагындагы керегенин түбүнө казык кагып, ошол казыкка байлап коет [6.73].

Кээ бир маалыматтар боюнча шамал болгондо, кыргыз үйлөрдү жыгачтар менен ар жеринен тиретип, оттун төрүнө казык кагып коюшуп, желбоолорду казыкка бек байлап, бону бир жыгач менен толгоп бекиткен. Капка таштарды салып, аркан менен түндүккө да байлап, аны *салмоор* деп аташкан. Кээ бир ашынган байлар алтын жамбыдан салмоор да салган экен [6].

ЭШИК БОО (тастар боо)-түндүк боого окшош согулат. Эшик боо түндүктөн арта салынып, баш босогого байланат. Мунун да жел боодой (түндүк боо) оң-тетииси көрүнүп, натыйжада эки жүздүү терме кылып согулган. Же болбосо мунун жөнөкөй эле сызмадан, кара таардан же эшме жиптерден бүткөрүлгөн түрлөрү да болгон. (сүрөттү караңыз №8) Буюмдун эки четинде бир – төрт жип кетет да ургаачы (астыңкы жип) жыйырма алты тал болот. Эшик боого түшчү оюуларга «карагай бутак», чагырмак, «сыңар ийин» көркөм көчөттөрү кирет.

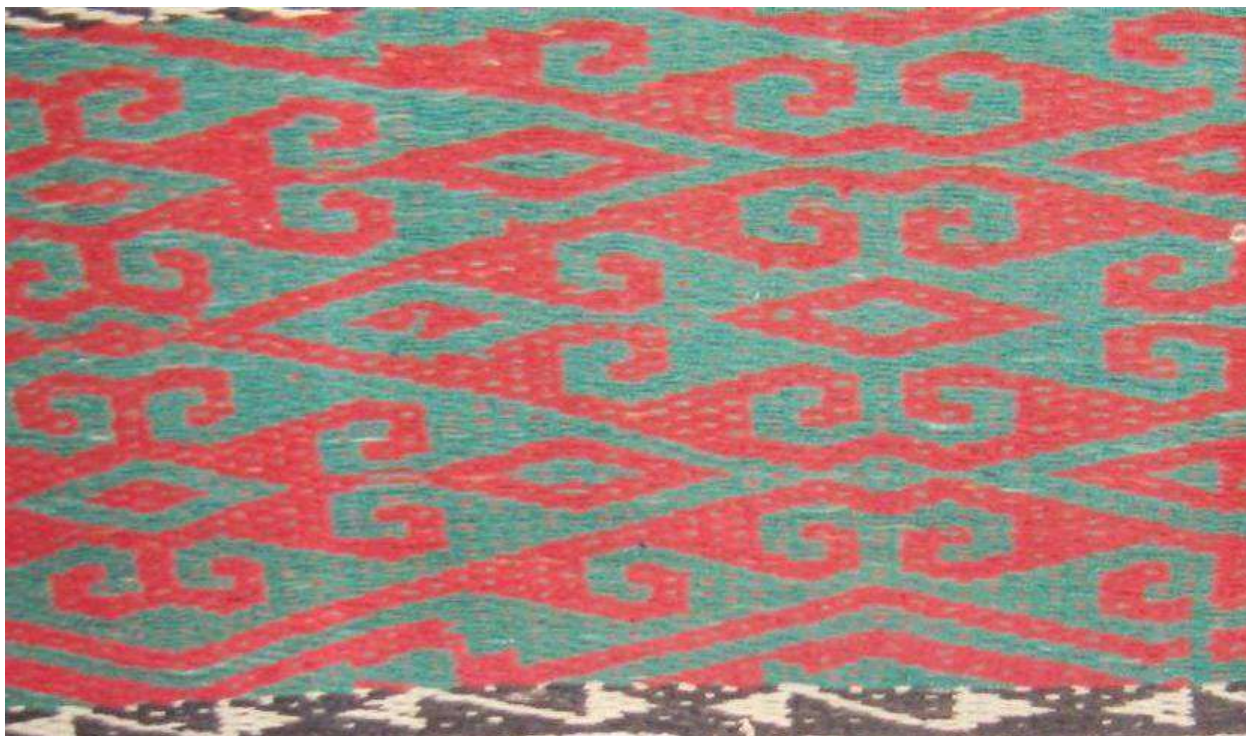
Акыркы мезгилдеги элибиздин салтуу маданиятына болгон кызыгуу, жандануу канчалык күчөп бара жатканына карабастан, мезгилге жараша трансформацияга да учурап жатат. Боз үйдүн кайрадан көп колдонула баштаганынан боз үйдүн баардык ички жасалгаларын жасоо да кайрадан жандана баштады. Алсак, боз үйдүн боо чуулары, терме, шырдак, жыгач жасалгалары коп өзгөрүүгө учурабаса, чий менен чогулган буюмдар байкалаарлык өзгөрүүлөргө учураган. Тилекке каршы, чий оюу түшүрүлүп чырмалбастан, көбүнчө актай эле согула башталган. Бул маселелер боюнча келечекте дагы терең изилдөөлөр зарыл.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР МЕНЕН БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ:

1. Абрамзон С.М. Киргизское население Синьцзянь – уйгурской автономной области Китайской народной Республики // Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. Т. II. - М., 1959. – С. 346.
2. Алымбаева Б. Поселения и жилища Кетмень – Тюбинских киргизов. // Культура и быт кетмен – тюбинских киргизов (по материалам этнографической экспедиции 1973 г.). - Ф., 1979. – С. 71.
3. Антипина К. И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных Киргизов. Фрунзе — 1962 г.
4. Зеланд Н.Д. Киргизы (Этнологический очерк) - С-П., 1885. – С. 28.
5. КР УИАнын кол жазмалар фонду. Колониалдык доордун мезгилиндеги кыргыздардын маданияты. Жазган: Ы.Абдрахманов. 1945 – ж.40 -бет. Инв. № (336) 129
6. КР УИАнын кол жазмалар фонду. Эл оозунан жыйналган фольклордук материалдар. Жыйнаган: Ж.Казакбаев 1973 – жыл. III – тетрадь 73-бет. Инв. № 633/5271

7. Личный фонд Махова Е.И. Папка № 20. Безборсовое ткачество. Тетрадь Ткачество. Терме. 1953 г.// Научный архив института антропологии и этнологии РАН.
8. Махова Е.И. Материальная культура киргизов как источник изучения их этногенеза// Труды КАЭЭ. Т. III.- Ф., 1959. – С. 48.
9. Талаа дептери № 1.
10. Талаа дептери № 2.

Тиркемелер

Сүрөт 1. Тегирич (Тогуз-Тороо өрөөнү)

Сүрөт 2. Тегирич (Кочкор өрөөнү)

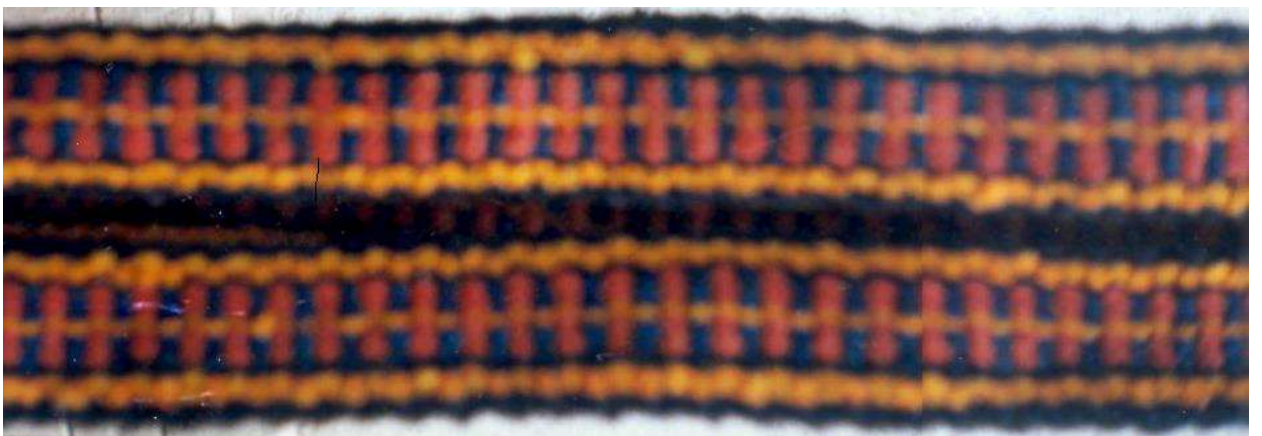
Сүрөт 3. Кереге чалгыч (Ысык-Көл өрөөнү)

Сүрөт 4. Уук тизгич (Ысык-Көл өрөөнү). Чагырмак оюусу

Сүрөт 5. Үзүк боо (Нарын өрөөнү)

Сүрөт 6. Тизгич (Джалал-Абад өрөөнү)

Сүрөт 7. Тизгич (Чүй өрөөнү)

Сүрөт 8. Жел боо – эки жүздүү терме